

ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМЕНИ АЛЬ-ФАРАБИ
AL FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

«GLOBALLY INTERCONNECTED: NEW OPPORTUNITIES AND
CHALLENGES FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT» АТТЫ
IV ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖӘНЕ ОҚУ-ӘДІСТЕМЕЛІК
КОНФЕРЕНЦИЯНЫҢ
ҒЫЛЫМИ ЖӘНЕ ОҚУ-ӘДІСТЕМЕЛІК МАҚАЛАЛАР
ЖИНАҒЫ

СБОРНИК
научных и учебно-методических статей
IV МЕЖДУНАРОДНОЙ НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
«GLOBALLY INTERCONNECTED: NEW OPPORTUNITIES AND
CHALLENGES FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT»

MATERIALS
of scientific and methodological articles of
IV INTERNATIONAL SCIENTIFIC AND METHODOLOGICAL CONFERENCE
«GLOBALLY INTERCONNECTED: NEW OPPORTUNITIES AND
CHALLENGES FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT»

Алматы
«Қазақ университеті»
2023

*Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
жанындағы шет тілдер кафедрасы баспаға ұсынған*

Редакциялық алқа:

Джолдасбекова Б.У., Досмагамбетова Д.Ж., Мулдағалиева А.А., Елубаева П.К.,
Құлжанбекова Ғ.Қ., Тектибаева Д.Д., Тлеулинова М.Б.

Құрастырғандар:

филология ғылымдарының кандидаты, доцент **А.А. Мулдағалиева**
педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент **Ғ.Қ. Құлжанбекова**
педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент **П.К. Елубаева**
PhD **Д.Д. Тектибаева**
аға оқытушы **М.Б. Тлеулинова**

G 23 **«Globally Interconnected: New Opportunities and Challenges for Sustainable Development»**
атты халықаралық ғылыми және оқу-әдістемелік мақалалар жинағы. – Алматы: Қазақ
университеті, 2023. – 500 б.

ISBN 978-601-04-6280-9

Жинақ 2023 жылы 16 наурызда әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің шет тілдер кафедрасында өткен
«Globally Interconnected: New Opportunities and Challenges for Sustainable Development» атты халықара-
лық ғылыми және оқу-әдістемелік конференция материалдары негізінде дайындалды.

Жинақ білімнің әртүрлі салаларындағы магистранттардың, докторанттардың және ғалымдардың
ғылыми эзірлемелері мен материалдарын ұсынады. Ол кең ауқымды мамандарға, жас ғалымдарға, магис-
транттар мен докторанттарға арналады.

Сборник подготовлен по материалам международной научно-методической конференции «Globally
Interconnected: New Opportunities and Challenges for Sustainable Development», состоявшейся 16 марта
2023 года на кафедре иностранных языков КазНУ им. аль-Фараби.

В сборнике представлены научные разработки и материалы магистрантов, докторантов, исследова-
телей в различных областях знаний.

Сборник предназначен для широкого круга специалистов, молодых ученых, а также магистрантов и
докторантов.

ШЫҒЫСТЫҢ ЗАҒҒАР ТАРИХШЫСЫ – ҚҰРБАНҒАЛИ ХАЛИДИ

Аңдатпа. Мақалада Аягөзден шыққан тарихшы Құрбанғали Халиди еңбектерінің қазақ тарихнамасы, дерекнамасында алатын орнына маңыз берілген.

Кілт сөздер: Құрбанғали Халиди, Тауарих хамса, тарихнама, этнография, имам, татар.

Аннотация. В статье подчеркивается значение трудов историка Курбангали Халиди, вышедшего из Аягоза в казахской историографии и документации.

Ключевые слова: Курбангали Халиди, Таварих хамса, историография, этнография, имам, татар.

Abstract. The article emphasizes the importance of the works of the historian Kurbangali Khalidi from Ayagoz in Kazakh historiography and documentation.

Keywords: Qurbangali Khalidi, Tawarikh hamsa, historiography, ethnography, imam, tatar.

Құрбанғали Халиди әл-Аягөзи әш-Шәуешегі – қазақ, татар халықтарының тарихына қатысты маңызды қайнаркөздердің авторы. Оның қолжазбалары мен басылып шыққан еңбектері Шығыс Қазақстан және Шыңжаң өлкесінің өткенінен сыр шертеді.

Этнограф, өлкетанушы Құрбанғали Халиди (Халидұлы) 1846 жылы қараша айында Аягөз қаласында дүниеге келген. Әкесі Қазан уезі Урнашбаш ауылының тумасы татар көпесі Халид, анасы Бибі-Афифа да аталған ауылдан шыққан. Әкесі Халид жас кезінен қазақтармен сауда-саттық жасасқан. Кейінірек ол Аягөз округінде тұрақтап, сонда Құрбанғали дүниеге келді. Аягөзде шамамен отыз жыл тұрған соң олар шекаралық бекініс Бақтыға, кейін қытай қаласы Шәуешекке көшті.

Құрбанғалидың балалық шағы Аягөзде өтті, бастауыш білімді 1850 жылдары Петропавл көпесі Мұртаза Мақсұтов салғызған [1, с. 101] Аягөз медресесінен алды. Мұнда тәлім берген алғашқы ұстазы – Шейхул-ислам Ахун ибн Мұхаммед-Садық ибн Исмаил (д.қ.ж. 1889). Одан кейін білімін Семей медреселерінде жалғастырды. Ол Семей тарихына қатысты деректерді Семейдегі ұстаздарының бірі молда Мәлік ибн Мұхаммед-Рахим Шамауиден алған. Расында, Құрбанғалидың тарихшы ретінде қалыптасуына әсер еткен әрі ауызша тарихи деректерге қызығушылығын оята білген бірден-бір ұстазы – осы молда Мәлік [2, р. 74-75]. Басқа да ұстаздары жайлы ол қолжазбасында кеңірек мәлімет берген [3].

Жоғарыда оның біраз уақыт Бақты бекінісінде тұрғаны айтылды, ал 1874 жылдан бастап 1913 жылы өмірден қайтқанша Құрбанғали Шәуешек қаласындағы мешітте имам-дық қызметін атқарды, сонымен қатар, жергілікті татар медресесінде дәріс берді. Оның барлық тарихи еңбектері осы кезеңде жазылған.

Құрбанғали Халидидің еңбектерінің мазмұнына көңіл бөлсек, оның жан-жақты сауатты болғанына көзіміз жетеді. Медреселерде, негізінен, діни пәндер оқытылғанымен, оның талпынысының арқасында кейбір зайырлы ілімдерді меңгерген. Десе де, ілімнің біржақтылығы оның көзқарасына шектеу болды деген пікір білдіреді Ж. Кармышева [1]. Бірақ бұдан алдын Семейдегі ұстазы молда Мәлік Құрбанғалидың тарихшы болып қалыптасуына әсер еткені айтылды. Құрбанғали ұстазының тарих, география пәндерінде терең ілімді болғанымен бөліседі. Сонымен қатар, 1865-1882 жылдары Семейдегі №8 мешітте сабақ берген Камалуддин ибн Мұхаммед-Рахим деген ұстазынан мантик (логика) ілімін үйренген [3, XI].

Құрбанғалидың татар тілінен өзге қазақ тілін жетік меңгергені мәлім. Себебі, шығармасында қазақ тілінде мол дерек, қазақ фольклорының үлгілері кездеседі. Ал «Тауарих

* Философия және саясаттану факультеті, Дінтану және мәдениеттану кафедрасының 1-ші курс магистранты, ҚазҰУ, Алматы қ., Қазақстан e-mail: yeleussyzbayeva_n@live.kaznu.kz

** Философия және саясаттану факультеті, Дінтану және мәдениеттану кафедрасының аға оқытушысы, PhD доктор, ҚазҰУ, Алматы қ., Қазақстан e-mail: azamat.jamashhev@mail.ru

хамсаның» кейбір деректеріне назар салсақ, оның ауызекі орыс тілінен де хабардар болғанын аңғарамыз [1, с. 101]. Одан бөлек, Құрбанғали парсы, қытай, моңғол, түрік және басқа да шығыс тілдерін жетік меңгерген деседі [4, с. 4].

Оның екі тарихи еңбегі Қазан баспасынан шыққан. Біріншісі, «Тарих-и жәрида-и жәдида» кітабы 1889 басылып шықты. Құрбанғали 1885 жылы Шығыс Түркістандағы көне Тұрфанда орналасқан Асхабу қаһф атты құлшылық орнын зиярат ете барған. Бұл кітапты осы сапарында жергілікті халықтан алған ауызша, жазбаша деректердің негізінде жазды. Кітапта сол мекеннің тарихымен қоса, әулиелеріне, қасиетті жерлеріне қатысты хикаялар бар.

Құрбанғали Халидидің келесі аса бір маңызды, танымал 710 беттік «Тауарих хамса-и шарқи» («Шығыстың бес елінің тарихы») еңбегі 1910 жылы Қазан қаласында басылып шықты. Ол Ресей империясы кезінде жарық көрген ислам тарихнамасының маңызды туындысы саналады. Аталған шығарма Қоқан хандарының тарихын, қожалар билігіндегі Шығыс Түркістан, Қытай қарамағындағы Құлжа мен Шәуешек қалалары, қазақтың Орта жүзі мен Найман руы, Жетісу аймағы және Ресейге бағынышты Аягөз аймағының тарихы қамтылған. Бұл тараулар тарихшының өмір бойы жинақтаған ауызша деректеріне негізделген, оның өзінде деректі әркімнен емес, ел тұрмысын, тарихын, мәдениетін жіті білетін адам-дардан жинаған. Кейбір тарауларда Құрбанғали 1897-1898 жж. қажылық сапарынан көрген-білгенін баяндайды. Ол Меккеге Омбы, Мәскеу, Варшава, Вена, Будапешт, София, Стамбул қалалары және Сирия арқылы өтіп барған [3, XII-XIII].

Ендігі кезекте Құрбанғалидың «Тауарих хамса-и шарқи» еңбегін жазудағы басты мақсатына назар салайық. Галиев В.З. «Караванные тропы: Из истории общественной жизни Казахстана XVII-XIX веков» атты кітабында оның мына сөзін келтіреді: «Орта Азия мен Шығыс Түркістанда болған оқиғалар желісін жазып бітірген соң қазақ ахуалдары мен хандары туралы жазуға кірістім. (Қазақ) халқының тарихы жалпы ел аузында бар. Алайда жекелеген жазба тарихы мен естеліктер болмағандықтан, әркім әртүрлі пікір айтып, біреулер жаман ниет, арам оймен, енді біреулер тек мұқатуды мақсат еткен. Бағзылар тарихта анығырақ түсініктеме беруге білімдері жете тұра, оған мән бермеген. Нәтижесінде, мағынасы анық ел тарихы баяндалмады. Осындай себептермен мен бар күшімді жұмсап, жиырма жылдан астам уақыт бұл тарихқа қатысы бар ақпараттар мен жазба деректер жинап, жалпы жиналған мәліметтердің қаймағын қалқып алып, осы кітапты жаздым» [5]. Осы арқылы Құрбанғалидың қазақ халқының тарихын терең зерттеген тұлға екендігі айқындалады.

Тарихшы қайтыс болғаннан бері жарты ғасырдан астам уақыт оның шығармалары ғылыми айналымнан тыс қалғандықтан, есімі танымал болмады. Ж. Кармышеваның 1971 жылы «Советская этнография» журналында жарияланған мақаласында Құрбанғали Халидиді есімі елеусіз қалған тарихшылардың қатарынан екенін тілге тиек еткен. Оның «Казахстанский историк-краевед и этнограф Курбангали Халиди» мақаласын жазуына 1966 жылы Алматыда жарық көрген Э.А. Масановтың «Очерк истории этнографического изучения казахского народа в СССР» атты іргелі еңбегінде қазақ жерінен шыққан этнографтың аталмауы себеп болған. Ж. Кармышеваның мақаласы Құрбанғалидың өмірі мен шығармашылығын таныстыру тұрғысынан берілген алғашқы ғылыми еңбек болды [6, 134 б.]. Құрбанғалидің көпке танылмай қалуына негізгі себеп шығармаларының тілінің күрделілігінде болса керек. «Тауарих хамса-и шарқи» еңбегі татар, шағатай лексикасын қамтыған түркі тілінде жазылған. Сонымен қатар, онда арабизмдер көп [1, с. 100].

Ал «Тауарих хамса-и шарқи» кітабы қазақ тілінде Базарбай Төтенаев пен Абдулла Жолдасовтың аударуымен 1992 жылы жарық көрді [7]. Бұл күнде тарихнама [8], тарих-қа қатысты дереккөздерде «Тауарих хамса» кітабына көптеп сілтеме беріледі. Тіпті, «Тауарих хамсадағы» қазақ тарихының дереккөзі ретінде қарастырған Мұқанова Арна Назымқызы 2007 жылы аталмыш тақырыпта кандидаттық диссертациясын қорғады, соның аясында 13 мақала жариялаған [9]. Арна Назымқызының айтуынша, 1990-жыл-

дардың соңында қорғалған бірнеше диссертациялық жұмыстарда «Тауарих хамса» шежіренің жазба нұсқасын жеткізуші немесе шығыстық дәстүрде жазылған дерек ретінде көрсетілген. Ол Құрбанғалидың өзіндік тарихшы ретіндегі қызметі мен орнының үстірт берілуі тарихшы ретінде деректанулық талдаудан өтпеуінің салдарынан деп есептейді [6, 135 б.]. А. Мұқанова аталған диссертациясында «Тауарих» кітабына ауқымды деректанулық талдау жасады.

К. Құнантаева болса, «Тауарих хамса» еңбегінің педагогика саласына қатысты тұстарын қарастырған [10]. Ал Оразбаева А.С. ондағы ақын-жыраулар поэзиясының көркемдігін жеке тақырып етіп қараған. Қарап отырсақ, бұл шығарма жан-жақты зерттеліп, көптеген ғылыми жұмыстарға арқау болған. Ендеше, Құрбанғали Халидидің шоқтығы биік «Тауарих хамса-и шарқи» еңбегі зерттеушілердің жүрегінен лайықты орнын тауып, ғылыми айналымға кеңінен енгені шүбәсіз. Ғылымның ауқымы кең, аталған шығарма одан әрі зерттеліп, оқырманға жаңа қырынан ашыла бермек деген ойдамыз.

ҚОРЫТЫНДЫ. Қазақ жерінен шыққан тарихшы, этнограф ғалым Құрбанғали Халидидің мұралары Ақпан төңкерісіне дейінгі халқымыздың тарихнама саласында биік орынға ие. Оның еңбектері тарихи шындыққа ұмтылысымен, мазмұндылығымен, ойының нақтылығымен, жеткізу шеберлігімен құнды саналады.

Жарты ғасырдан астам уақыт ұмыт қалған тарихшының есімі бертінде көпшілікке танылып, еңбектері ғылыми айналымға енуде. Кеңес кезінде бұл сұрақты көтерген алғашқылардың бірі Ж. Кармышева болған. Оның мақаласы этнографтың өмірі мен шығармашылығын таныстыру тұрғысынан берілген алғашқы ғылыми еңбек саналады.

Бұған дейін Құрбанғали атамыздың шығармаларына негізделіп бірнеше іргелі ғылыми еңбектер жарық көргенімен, зерттеуді талап ететін мәселелер әлі де көп. Оның кітаптарының, қолжазбаларының қазақ халқының тарихнамасында, Қазақстандағы ислам тарихына қатысты алатын орны ерекше.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Дж.Х. Кармышева. Казахстанский историк-краевед и этнограф Курбангали Халиди. Советская этнография. №1. 1971. С. 100-110.
2. Allen J. Frank, Mirkasyim A. Usmanov. Materials for the Islamic history of Semipalatinsk: two manuscripts by Aḥmad-Walī al-Qazāni and Qurbān‘ali Khālidī. Das Arabische Buch. Berlin. 2001.
3. Qurban-Ali Khalidi. An Islamic biographical dictionary of the Eastern Kazakh steppe, 1770-1912. ed. Allen J. Frank, Mirkasyim A. Usmanov. Brill’s Inner Asian library. Brill. Leiden. 2005. V. 12. P. 179.
4. Бекиш Е.Т., Мухаметшин А.Г., Сардарова Э.А., Оразбаков А.Ж. Просветительское движение в Казахстане и татарская интеллигенция. Мир науки. Педагогика и психология. №3. 2021.
5. Галиев В.З. Караванные тропы: Из истории общественной жизни Казахстана XVII-XIX веков. Атамұра. Алматы. 1994.
6. А.Н. Мұқанова. Құрбанғали Халидтың «Тауарих хамса» (Бес тарих) еңбегінің аударылуы мен ғылыми айналымда пайдаланылуы. (конф.матер.) Арыс. Алматы. 2009.
7. Құрбанғали Халид. Тауарих хамса. Ауд. Б. Төтенаев, А. Жолдасов. Қазақстан. Алматы. 1992. 304 б.
8. Еркин А. Абиля, Аманжол Кузембайұлы, Зиябек Е. Кабульдинов. Место казахов в истории Сибирского ханства: российская дореволюционная историография. Bulye Gody. №17 (1). 2022. С. 57-66.
9. Мұқанова А.Н. Құрбанғали Халидтың «Тауарих хамса» еңбегі қазақ тарихының дерегі ретінде. Т.ғ.к. дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Ғылыми жетекші т.ғ.д., профессор Жұмашев Р.М. Қарағанды. 2007.
10. К.К. Құнантаева. Құрбанғали Халидұлының «Тауарих хамса» еңбегінің тәлім-тәрбиелік маңызы. Педагогика және психология. №4 (21). 2014. 110-114 бб.

5.	Амиров А.С. АУЫЛДЫҚ МЕКТЕП ЖАҒДАЙЫНДА ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҚТЫ ДАМУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	234
6.	Амирова Г.О., Боранбаев С.Р. СЫНДЫҚ ЖӘНЕ ҚИМЫЛ МӘНДІ АФФИКСТЕР (ӨЗ- ЗАМАХШАРИДІҢ «МУКАДДИМАТ ӘЛ-АДАБ» ЕҢБЕГІ БОЙЫНША)	236
7.	Әділова Ү.Ж., Хайржанова А.Х. АҒЫЛШЫН ТІЛІН ШЕТ ТІЛІ РЕТІНДЕ ОҚЫТУДА FLIPPED CLASSROOM ӘДІСІНІҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ ЖӘНЕ ДАМУ ЖАҒДАЙЫ..	240
8.	Бекпенбетова С.С. ИНТЕРТЕКСТІҢ МӘТІН ШІНДЕГІ ҚЫЗМЕТТЕРІ	244
9.	Belyalova A.E., Kadirbekova A.U. ANALYSIS OF COGNITIVE-DISCURSIVE APPROACH AND ITS IMPLEMENTATION IN TEACHING A FOREIGN LANGUAGE	247
10.	Беркінбаева Г.О. ДИАЛОГТИК СӨЗ МӘДЕНИЕТІН МЕҢГЕРТУДЕ ИНТЕРАКТИВТИК ӘДІСТЕРДІ ПАЙДАЛАНУ ЖОЛДАРЫ	254
11.	Билибаева В.Т., Карымбаева С.М. МҰҒАЛІМНІҢ КӘСІБИ ШЕБЕРЛІГІ: СЫН ТҮРҒЫСЫНАН ОЙЛАУДЫ ДАМУҒА БАҒЫТТАЛҒАН ӘРЕКЕТТЕР	257
12.	Ванцевич И. А., Осипьян Н. Д. ПЕРЕВОД АВТОРСКИХ НЕОЛОГИЗМОВ В РОМАНЕ ОЛДОСА ХАКЛИ «О, ДИВНЫЙ НОВЫЙ МИР» (ALDOUS HUXLEY «BRAVE NEW WORLD» 1932).....	260
13.	Dauletkhanova Y. R. THE USE OF WEB TECHNOLOGIES TO PROMOTE ECOTOURISM AND ENVIRONMENTAL EDUCATION IN THE URBAN ENVIRONMENT	264
14.	Едігеева М. Н., Қоқанова Ж.А. КӨСЕМШЕ ОРАЛЫМДЫ СӨЙЛЕМДЕРДІҢ ҚЫЗМЕТІН ФУНКЦИОНАЛДЫҚ ТҮРҒЫДА ОҚЫТУДЫҢ МАҢЫЗЫ	267
15.	Елеусызбаева Н.М., Жамашев А.Ш. ШЫҒЫСТЫҢ ЗАҒҒАР ТАРИХШЫСЫ – ҚҰРБАНҒАЛИ ХАЛИДИ	270
16.	Елеуханова С. В. РОССИЙСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ ИСТОРИИ ДЕТЕЙ СПЕЦПЕРЕСЕЛЕНЦЕВ В КАЗАХСТАНЕ В 1930-1950-Е ГГ.	273
17.	Yelubayeva P., Dosmagambetova J., Hmyria L., Yelubayeva A. DIGITAL SKILLS FOR LANGUAGE TEACHING AND LEARNING	275
18.	Ержекен Қ. Е., Букабаева Б.Е. АКАДЕМИЯЛЫҚ ЖАЗЫЛЫМ ҚҰЗЫРЕТІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДА МОДУЛЬДІК ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ ТИІДІЛІГІ	282
19.	Ерзина А. А. Матжанова Г.Ж. ПРОБЛЕМА ПЕРЕВОДА АНГЛОЯЗЫЧНЫХ ФИЛЬМОВ И СЕРИАЛОВ НА РУССКИЙ ЯЗЫК (НА МАТЕРИАЛЕ АМЕРИКАНСКИХ И БРИТАНСКИХ ФИЛЬМОВ И СЕРИАЛОВ)	288
20.	Yermakhan S., Shayahmet A. ON MENTAL WELL-BEING OF UNIVERSITY STUDENTS	291
21.	Жақан Г. Ө., Қасым Б. Қ. МЕТАФОРАЛЫҚ СӨЗЖАСАМНЫҢ ТІЛДЕГІ ӘЛЕУЕТІН ІСКЕ АСЫРУ	293